

آموزش زبان فارسی در دوره معاصر در ازبکستان

رحمان انعام خواجه‌یف^۱

اولین آموزشگاه شرق‌شناسی در ازبکستان، بیشتر در زمینه سرزمین‌شناسی محلی فعالیت می‌کرد و مطالعه کشورهای خارجی شرق به مرور زمان به یک بخش از فعالیت‌های آن مبدل گردید. در نتیجه در سال ۱۹۲۶ مؤسسه شرق‌شناسی ترکستان به دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه دولتی آسیای مرکزی تبدیل گردید. در آن زمان دانشکده شرق‌شناسی از بخش‌های فیلولوژی (زبان و ادبیات) و پداگوژی (تربیت معلمان) تشکیل می‌شد و در آن در کنار عرب‌شناسی، ترک‌شناسی و اسلام‌شناسی، ایران‌شناسی نیز یکی از علوم اصلی به‌شمار می‌رفت. به‌طور کلی از سالهای دهه ۱۹۷۰ به بعد در ازبکستان، علاقه‌مندی به زبان فارسی به‌طور منظم و مرتب افزایش و تقویت پیدا کرده است. به این ترتیب، آموزش زبان فارسی روزه به‌روز گسترش می‌یابد و کتابهای درسی جدید برای آموزش و یادگیری تهیه و تألیف می‌شود. یکی از علل مهم توجه روزافزون به زبان فارسی، علاقه‌مندی ملت ازبک به ارزشهای تاریخی و کوشش آنها برای شناختن ملل همجوار و احراز مقام مناسب خود در میان آنها می‌باشد که این مهم باعث گسترش آموزش زبان فارسی می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در ایالت ترکستان پیشین تا اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ از زبان فارسی به عنوان زبان آموزش به‌طور گسترده استفاده شده است. برای تصور کردن سطح و مقیاس بهره‌برداری از زبان فارسی، یادآوری سیستم آموزش آن دوران کافی است.^(۱) بنابه برخی اطلاعات در سالهای دهه ۹۰ قرن ۱۹ در نزدیک به ۲۰۰ مدرسه (یعنی حوزه علمیه و یا مدرسه عالی) از ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ مکتب (دبیرستان)های مختلف فعالیت می‌کرد.^(۲) طبیعی است که در همه

۱. دکتر رحمان انعام خواجه‌یف، استاد زبان دری و رئیس دانشکده زبان و ادبیات خاورزمین دانشگاه دولتی خاورشناسی تاشکند است. این نوشته با گویش تاجیکی بوده و بخش اول این مقاله در شماره ۲۴ فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز منتشر شده است.

آنها از زبان فارسی تا حدی استفاده شده است. در اوایل قرن ۲۰ در ترکستان مکتب‌های اروپایی آغاز به فعالیت کرد. این مراکز اصولاً به ابتکار مقامات روسیه و ثروتمندان محلی با هدف آموزش فرزندان اشراف‌زادگان محلی تشکیل شده بودند. تعداد چنین مکتب‌هایی در سال ۱۹۱۴ به ۱۶۰ رسیده بود.^(۳) با وجود اینکه چنین مکتب‌هایی به منظور تأمین سیستم اداره دولت با کادرهای دارای آموزش و تحصیل جدید تشکیل شده بود، ولی در عین حال در سیستم آموزش تأثیر مثبت گذاشت.

علاقه به زبان‌های شرقی، از جمله به زبان فارسی در ترکستان بعد از برقراری رژیم شوروی نیز کاهش نیافت. یکی از اصلی‌ترین علل این علاقه‌مندی این بود که برای شکل‌گیری و برقراری مناسبات و روابط با کشورهای خارجی شرق در دوران جدید (بعد از انقلاب اکتبر)، شرق‌شناسی به یک امر ضروری مبدل گردیده بود و انجام این کار بدون یاد گرفتن و آموزش زبان‌های شرقی، از جمله زبان‌های عربی و فارسی مشکل بود. برای همین بود که تلاش کردند تا زبان‌های خاوری را نه تنها به شهروندان عادی، بلکه در وهله اول به کادرها و متخصصین نظامی نیز یاد دهند. بدین منظور در سال ۱۸۹۷ در جنب ناحیه نظامی ترکستان دوره زبان‌های خاوری تشکیل شده و در آنجا «ای.د. یاگلو» دانشمند معروف فرهنگشناس (لغت‌شناس)، زبان‌های خاوری و از جمله زبان فارسی تدریس می‌کرد. با وجود اینکه این دوره در سال ۱۹۱۴ به فعالیت خود پایان داد، در دوران شوروی یعنی در سال ۱۹۲۰ مجدداً تشکیل شد و در سال ۱۹۲۲ این دوره به مکتب سه ساله «شرق‌شناسی عالی نظامی» تبدیل شد. طبیعی است که در دوره‌ها و مکتب‌های تازه تأسیس نیز زبان فارسی به عنوان واحد درسی اصلی تدریس می‌شد. اینکه اولین آموزشگاه عالی به سبک اروپایی که در اینجا تشکیل شده دانشکده (انستیتوی) شرق‌شناسی ترکستان بوده است نشان می‌دهد که دولت شوروی به مطالعه شرق اهمیت ویژه‌ای قائل بوده است.

مؤسسه مذکور طی مدت خیلی کوتاه تشکیل شد و وظیفه مطالعه تاریخ، فرهنگ و زبان‌های اهالی ترکستان و ملل همجوار را که از لحاظ فرهنگی به آن نزدیک بوده‌اند، برعهده

داشت. (۴) در این مؤسسه همزمان با دیگر زبان‌های محلی و خارجی، زبان فارسی نیز به‌عنوان زبان اصلی و علاوه بر آن واحدهای درسی مانند جغرافیای ایران، تاریخ ایران و مردم‌شناسی ایران نیز تدریس می‌شد.

لازم به ذکر است که در این آموزشگاه عالی که اساس علم خاورشناسی در ازبکستان را گذاشته است، در اوایل اصولاً دانشجویانی که ملیت اروپایی داشتند، تحصیل می‌کردند. مثلاً از ۲۳۴ نفر دانشجو که در سال ۱۹۱۸ در سال اول مؤسسه مذکور پذیرفته شده، تنها ۳۵ نفر از اهالی محلی بوده‌اند. البته چنین وضعی به جریان آموزش نیز تأثیر گذاشت و باعث گردید تا کتابهای درسی که قبل از دوران شوروی در مکتب‌ها و مدارس محلی و حتی در مدارس متوسط «روسی و محلی» مورد استفاده قرار داشته‌اند، غیرقابل استفاده شوند.

آ.آ. سمیونوف (۱۸۷۳-۱۹۵۸) دانشمند شرق‌شناس معروف که یکی از مدرسین مؤسسه بوده است، در نامه‌ای که به و.و. بارتولد (۱۸۶۹-۱۹۳۰) ارسال نمود با اشاره به کافی نبودن کتابهای درسی نوشته بود: «در انستیتوی شرق‌شناسی هیچ کتابی برای تدریس در کلاس نداریم. مجبور هستیم متن‌ها را با قلم نوشته، سپس تکثیر نموده و بین دانشجویان توزیع کنیم».

در این مؤسسه، درس‌های رشته ایران‌شناسی توسط متخصصینی که در علم شرق‌شناسی همان دوران معروف و مشهور شده بودند، برگزار می‌شد. م.س. آندره‌اف دانشمند معروف ترکستان‌شناس که اولین رئیس مؤسسه مذکور بود، زبان فارسی، مردم‌شناسی تاجیک، جغرافیای تاریخی افغانستان و دانشمند منبع‌شناس آ.س. سمیونوف، زبان و ادبیات فارسی را تدریس می‌کردند.

برای افزایش میزان مهارت و تخصص دانشجویان در زمینه زبان، از میان اهالی محلی و مهاجران کسانی که زبان را خوب و در سطح عالی می‌دانستند، برای کار در مؤسسه دعوت می‌شدند. در میان آنها دانشمندان زبان فارسی مانند میرزاابراهیم، میرزاتقی‌اف و غیره بوده‌اند. برای رفع نارسایی‌ها در زمینه کتابهای درسی، از سوی مؤسسه تعدادی کتابهای چاپ سنگی به طبع رسید که در میان آنها کتابهای قرائت «تیمورنامه» (۱۹۲۰)، «طوطی‌نامه»

(۱۹۲۰)، «حکایات درویش اول» (از «چهار درویش») (۱۹۱۹) و اقتباس‌هایی از اثر «انوار سهیلی» حسین واعظ کاشفی (۱۹۲۲)، «چند حکایت فارسی» (۱۹۲۴) که به عنوان متون قرائت فارسی چاپ شدند، دیده می‌شوند. این کار بعداً هم ادامه داشت، مثلاً در سال ۱۹۲۶ اثر «سفر نادرشاه به هندوستان» و داستان ضحاک از «شاهنامه» فردوسی به چاپ رسید.

لازم به ذکر است که اولین آموزشگاه شرق‌شناسی در ازبکستان، بیشتر در زمینه سرزمین‌شناسی محلی فعالیت می‌کرد و مطالعه کشورهای خارجی شرق به مرور زمان به یک بخش از فعالیت‌های آن مبدل گردید. در نتیجه در سال ۱۹۲۶ مؤسسه شرق‌شناسی ترکستان به دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه دولتی آسیای مرکزی تبدیل گردید. در آن زمان دانشکده شرق‌شناسی از بخش‌های فیلولوژی (زبان و ادبیات) و یداکوژی (تربیت معلمان) تشکیل می‌شد و در آن در کنار عرب‌شناسی، ترک‌شناسی و اسلام‌شناسی، ایران‌شناسی نیز یکی از علوم اصلی به‌شمار می‌رفت.^(۵) در این دانشکده به‌طور کلی ۲۰۰ نفر دانشجوی تحصیل کرده و از آن فارغ‌التحصیل شده و بیش از ۳۰ نفر تدریس نموده‌اند که بیش از دوسوم آنها پروفیسور و دانشیار بوده‌اند که امکانات علمی دانشکده را نشان می‌دهد.^(۶) با وجود این، در سال ۱۹۳۰ شعبه شرق‌شناسی خارجی دانشکده تعطیل شد و صرفاً به تربیت معلمان اختصاص یافت و در سال ۱۹۳۱ براساس این دانشکده، مؤسسه تربیت معلمان تاجیکستان تأسیس شده، به شهر دوشنبه منتقل شد. بدین ترتیب اولین رشد ابتدایی علم شرق‌شناسی معاصر در ازبکستان صورت گرفت و ظرف ۱۵ سال بعد از این زبان فارسی در دانشکده‌های زبان و ادبیات ازبکی به‌عنوان یک کرسی اضافی به‌طور خیلی محدود آموزش داده می‌شد. در نتیجه، تربیت متخصصین ایران‌شناسی کاملاً متوقف شد و باعث تضعیف و از بین رفتن تجربیات در این زمینه گردید.

با تشکیل مجدد دانشکده شرق‌شناسی در جنب دانشگاه دولتی آسیای مرکزی در سال ۱۹۴۴، یک دوره جدید در آموزش نه‌تنها زبان فارسی، بلکه زبان‌های دیگر شرق نیز آغاز شد. البته این امر با نیازهای دولت برای گسترش روابط با کشورهای شرق و انجام پژوهش‌های علمی در مورد این کشورها ارتباط داشت. در عین حال دانشمندانی که به علت جنگ از روسیه

برای اقامت به ازبکستان فرستاده شده بودند، سهم بزرگی در تشکیل دانشکده مذکور داشتند.^(۷)

اولین کرسی که در دانشکده تشکیل شد، کرسی زبان و ادبیات ایران بود و مدیریت آن را «یوگنی ادواردویچ برتلس» دانشمند زبان و ادبیات ایرانی به عهده داشت. بعد از چندی آ.ت. آرنس یک دانشمند ایران‌شناس و زبان‌شناس معروف دیگر مدیر این کرسی شد. در کرسی مذکور آ.ک. حسن‌بیک‌اف؛ ن.ف. لیوسیسی؛ س. میرزایف؛ ب. ز. خالداف و همچنین زبان‌دانانی مانند ر. او. عمراف؛ آ. طباطبایی (استوار) و ک. آ. شیدفر تدریس می‌کردند.^(۸) در سال ۱۹۵۵ به دلیل گسترش عرصه فعالیت این کرسی، نام آن به کرسی ایران و افغان تغییر یافت. از آن به بعد کرسی مذکور بدون توقف فعالیت نموده و بیش از ۵۰۰ نفر دانشجوی آن فارغ‌التحصیل شده‌اند که تاکنون در مؤسسات مختلف داخلی و یا در کشورهای خارجی به‌طور ثمربخش فعالیت می‌کنند. از میان فارغ‌التحصیلان این کرسی با درجه علمی به افرادی مانند ش.م. شاه محمداف؛ آ.غ. غنی‌یف؛ ج.ش. گیوناشویلی؛ ر. هادی‌زاده؛ ع.م. منان‌اف؛ آ.قرآن‌بیک‌اف و در مرتبه بعدی به م.ش. عبدالصمداف؛ ن.آ. محمداف؛ ر. انعام خواجه‌یف؛ آ. ز. شاکراف؛ م. آ. غنی‌خان‌اف؛ ع. واحداف؛ ج. حضرت‌قل‌اف و ا. بیک‌جان‌اف می‌توان اشاره نمود. در چارچوب کرسی مذکور تعدادی سمینار و کنفرانس بین‌المللی ویژه مسایل ایران‌شناسی نیز برگزار شده است.

در اوایل سالهای دهه ۱۹۶۰، در پی گسترش روابط بین‌المللی اتحاد شوروی سابق، نیاز به تکمیل و یا بهبود بخشیدن به شیوه آموزش زبانهای خارجی در مدارس متوسطه و عالی احساس می‌شد. در نتیجه در ماه ژوئن سال ۱۹۶۱ شورای وزیران اتحاد شوروی سابق مصوبه‌ای مخصوص درباره بهبود بخشیدن به آموزش زبانهای خارجی در مدارس متوسطه صادر نمود. در ماه ژوئیه همان سال براساس مصوبه فوق‌الذکر، مصوبه مشترک کمیته مرکزی حزب کمونیست و شورای وزیران جمهوری ازبکستان مبنی بر تکمیل آموزش زبانهای خارجی در مدارس متوسطه صادر شد، که در آن مسأله تأسیس مدارس متوسطه‌ای که در آنها زبانهای خارجی از سالهای ابتدایی به‌طور وسیع و عمیق آموزش داده شود، مطرح و در نظر

گرفته شده بود. به منظور اجرای مصوبه مذکور، علاوه بر مدارس متوسطه ویژه آموزش زبانهای عربی و هندی که در شهر تاشکند فعالیت می‌کرد، مدارس متوسطه ویژه آموزش زبانهای شرقی در سراسر ازبکستان افتتاح گردید. از جمله در سال ۱۹۶۲ مدرسه متوسطه شماره ۱۱۹ به نام صابر رحیم‌اف در شهر تاشکند و مدرسه متوسطه شماره ۳۲ در شهر اندیجان به مدارس متوسطه مخصوص زبان فارسی مبدل گردید و آموزش زبان فارسی از سال دوم مدارس مذکور آغاز شد. البته در کلاسهای بالاتر، برخی واحدهای درسی مانند تاریخ و جغرافیا به زبان فارسی تدریس می‌شد.

از آنجا که آموزش زبانهای شرقی، از جمله زبان فارسی در مدارس متوسطه ازبکستان تأثیر خوبی بر مردم بخشیده و نقش مثبت در رشد روابط خارجی ازبکستان داشت، در سال ۱۹۷۸ مسأله مزبور در جلسه شورای مشورتی وزارت آموزش عمومی جمهوری ازبکستان دوباره مورد بررسی قرار گرفته، مصوبه‌ای درباره افزایش تعداد مدارس متوسطه ویژه آموزش زبانهای شرقی به ۲ درصد تمام مدارس متوسطه جمهوری ازبکستان و تهیه و تدوین برنامه‌های آموزشی مخصوص برای این مدارس صادر گردید. طبق مصوبه مذکور هم‌زمان با مدارس ویژه آموزش زبانهای عربی، هندی و اردو، تعدادی مدارس ویژه آموزش زبان فارسی نیز تشکیل شد. تعداد کل آنها در حال حاضر به ۱۸ عدد رسیده است و امروزه هزاران نفر به این زبان زیبا و غنی علاقه‌مند شده‌اند. اگر در مدارس متوسطه و عالی، زبان فارسی به عنوان درس اصلی تلقی می‌شود، در یک تعداد از آموزشگاههای ازبکستان این زبان به عنوان یک تخصص و کمک آموزشی یاد داده می‌شود. دانشگاه دولتی زبانهای خارجی ازبکستان، مؤسسات دولتی زبانهای خارجی در سمرقند و اندیجان، دانشگاه دولتی تاشکند، دانشگاه دولتی تربیت معلمین تاشکند به نام نظامی، دانش‌سرای موسیقی تاشکند و دانشگاههای تمام استانها از جمله مراکزی هستند که در آنها زبان فارسی به عنوان درس اضافی و کسکی خوانده می‌شود. بخصوص در دانشکده‌های زبان و ادبیات ازبکی و تاریخ به آموزش زبان فارسی توجه ویژه‌ای مبذول می‌کنند. البته چنین توجهی به این خاطر است که تعداد زیادی از منابع نادر مربوط به تاریخ ازبکستان به زبان فارسی نوشته شده است و از سوی دیگر در زبان ازبکی

کلمات و اصطلاحات و عناصر فارسی خیلی زیادی دیده می‌شود.

رشد آموزش زبان فارسی در ازبکستان به‌نوبه خود مسأله تهيۀ کتابهای درسی زبان فارسی را نیز پیش آورد. دانشجویان زبان فارسی ظرف سالهای طولانی توانستند فقط از کتابهای قرائت «چند حکایت فارسی» چاپ ۱۹۴۶ و «طوطی‌نامه» چاپ ۱۹۴۷ و همچنین از یادداشتهای معلمین و کتابهای درسی و مطالب متفرقه استفاده کنند.

چاپ کتاب درسی «زبان فارسی» ل.خلیل‌اف در سال ۱۹۶۵ یکی از گامهای جدی بود که در این زمینه برداشته شد. کتاب درسی مذکور که برای دانشجویان دانشکده‌های زبان و ادبیات ازبکی و مدارس عالی تربیت معلم اختصاص داشت، غیراز بخشهای «ورود» (پیشگفتار) و آواشناسی، شامل ۳۰ درس است و در آن اطلاعات مفصل تری درباره صرف و نحو و افعال زبان فارسی داده می‌شود. متون و فرهنگ فارسی به ازبکی که به این کتاب درس ضمیمه شده است، برای افزایش و فعال‌تر ساختن ذخیره کلمات دانشجویان کمک می‌کند.

تلاش بعدی در زمینه تدوین کتاب درسی زبان فارسی توسط ملک عبدالصمداف صورت گرفت. بزرگترین و معتبرترین کتاب درسی «زبان فارسی» وی اولین بار در سال ۱۹۷۱ چاپ شده است. وی بعداً با همکاری دیگر مؤلفان نزدیک به ۱۰ کتاب مکالمه و درسی تهیه و منتشر نموده است که در میان آنها کتاب درسی «زبان فارسی» که در سال ۱۹۷۱ چاپ و در سال ۱۹۷۷ تجدید چاپ شده، دارای ۴۲۰ صفحه بوده و برای دانشجویان دانشکده‌های زبان و ادبیات دانشگاهها اختصاص داده شده است. این کتاب تاکنون نه تنها در ازبکستان بلکه در دیگر کشورهای ترک زبان نیز به‌عنوان کتاب درسی اصلی و معتبر مورد بهره‌برداری قرار گرفته است.

در سالهای اخیر چندین کتاب درسی برای تکمیل و تقویت آموزش زبان فارسی چاپ شده است. در میان آنها کتاب صرف و نحو نظری زبان فارسی (تاشکند، ۱۹۹۴)، به‌زبان روسی، کتاب «شیوه زبان گفتاری فارسی» و یا «مکالمه زبان فارسی» (تاشکند، ۱۹۸۷) ج. حضرت‌قل‌اف و آ.شاه‌محمداف ویژه زبان گفتاری؛ کتاب «گلشن فارسی» (تاشکند، ۱۹۷۵) س. شاه‌محمدوا، کتاب درسی «تمرینهای خط فارسی» (تاشکند، ۱۹۹۸) س. بدل‌بای‌اف و

چند رساله وی وجود دارد. تهیه و تألیف چنین کتابهایی در حال حاضر نیز با شور و شوق ادامه دارد.

به طور کلی از سالهای دهه ۱۹۷۰ به بعد در ازبکستان، علاقه‌مندی به زبان فارسی به طور منظم و مرتب افزایش و تقویت پیدا کرده است. به این ترتیب، آموزش زبان فارسی روزبه روز گسترش می‌یابد و کتابهای درسی جدید برای آموزش و یادگیری تهیه و تألیف می‌شود. یکی از علل مهم توجه روزافزون به زبان فارسی، علاقه‌مندی ملت ازبک به ارزشهای تاریخی و کوشش آنها برای شناختن ملل همجوار و احراز مقام مناسب خود در میان آنها می‌باشد که این مهم باعث گسترش آموزش زبان فارسی می‌شود. شکی نیست که آموزش زبان فارسی، همزمان با آموزش دیگر زبانهای خارجی، مقام خاص خود را در نظام آموزشی ازبکستان به دست آورده است.

یادداشتها

۱. رحمن انعام خواجه‌یف، «گزیده‌های تاریخ آموزش زبان فارسی در ازبکستان»، مجموعه مقالات شرق‌شناسی، تاشکند، ۱۹۹۷، صص ۴۶-۴۱.
۲. ک. ی. بند ریکاف، «گزیده‌های تاریخ آموزش عمومی در ترکستان» (۱۹۲۰-۱۸۶۵)، مسکو، ۱۹۶۰، صص ۴۵.
۳. همان مأخذ
۴. ب. ولونین «دانشکده شرق‌شناسی تاشکند»، ۱۹۸۱، صص ۶-۵.
۵. همان، مأخذ صص ۱۰.
۶. همان، مأخذ صص ۲۰.
۷. در سال ۱۹۴۲ که جنگ به اوج خود رسیده بود گروهی از دانشمندان معروف از مسکو به تاشکند آمده که در میان آنها ایران‌شناسانی همچون: ی. ا. برتلس، ن. د. میکلوکوهاکلای، ای. ب. پتروشفسکی، آ. ای سمیرنوا نیز بودند. در آن سال به ابتکار این دانشمندان در تاشکند فعالیت شعبه ایرانی‌انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم سراسری اتحاد شوروی مجدداً راه‌اندازی شد (نگاه کنید به همان مأخذ، صص ۱۷).
۸. همان مأخذ، سلسله کتابهای مراکز شرق‌شناسی اتحاد شوروی، تاشکند، ۱۹۸۹، صص ۸.